

ANTE CILIGA
THE RUSSIAN ENIGMA. COMPLETED EDITION
(Az orosz rejtély. Teljes kiadás)
New York, Routledge, 1989.

Hatvanöt éve, 1938-ban jelent meg Franciaországban egy könyv, amely látszólag nem volt több, mint a Szovjetunióval kapcsolatos „kiábrándulás-irodalom” egy újabb darabja. Erre utalt címe is: *Au Pays du Grand Mensonge* (A nagy hazugság országában) – később angol címe alapján mint a *The Russian Enigma* (Az orosz rejtély) lett ismertté. Megjelenésekor közel sem keltett akkora figyelmet és szenzációt a szovjetellenes körökben vagy a sajtóban, és olyan mértékű felzúdulást a baloldali, a Szovjetunióval többé-kevésbé rokonszenvezők között, mint mondjuk André Gide egy, illetve két évvel korábban megjelent „Visszatérés a Szovjetunióból” kötetei. Nem volt ebben semmi meglepő: Gide ismert és sikeres író volt, akinek inkább felszínes – és amúgy nem is igazán „szovjetellenes” – írásaira illett odafigyelni. Pusztán azzal a szenzációt keltett, hogy nem volt hajlandó a maximális csodálat és harcos rajongás húrjait pengetve himnuszt írni a sztálini utat járó „dolgozók nagy hazájáról”. E másik, jórészt közönybe fulladó könyvet azonban olyasvalaki írta, aki – ellentétben Gide-del vagy például a magyar Nagy Lajossal – nem csupán néhány napig utazgatott szovjet földön; nem megbecsült vendégként érkezett oda, de évekig dolgozott a Kominternben és a pártapparátusban, majd letartóztatása után megjárta a GULAG előszobájának számító börtönöket és elkülönítőtáborokat. Dr. Ante Ciliga nevét a nagyközönség nem ismerte, de ez lett volna a kisebbik probléma. Szenzációnak, antikommunista lobogónak azért nem volt alkalmas, mert – dacára szörnyű élményeinek – nem vesztette el marxista, kommunista hitét, sőt baloldali szemszögből támadta a „megvalósuló szocializmus” országát, amelyet maga kapitalizmusnak, pontosabban „államkapitalizmusnak” tekintett. Az ő „kiábrándulása” más volt, mint amit a nagyközönség elvárt volna.

Ciliga írása, jóllehet nem illeszkedett sem a jobb-, sem a baloldali elvárásaihoz, egyik legelső, és egyben egyik legtárgyilagosabb darabja a később oly jól prosperáló GULAG-irodalomnak – és sokkal több is ennél. A francia kiadó azonban annak idején megcsönkította a szöveget. Létezett ugyanis egy olyan viszonylag szűk olvasótábor, amely igényt tarthatott efféle radikálisan baloldali beszámolókra, ám Ciliga elemzése még számukra is túlment volna minden határon: könyve kilencedik fejezetében ugyanis immár Leninig, az eredeti bolsevik teóriáig ment vissza a forradalom általa feltételezett bukásának okait kutatva. Lenin pedig – mint látni fogjuk – szent volt annak a trockista, bordigista stb. miliőnek a számára is, amelyetől a könyv kiadója némi bevételt remélhetett. A kilencedik fejezet – melynek címe: Még Lenin is... – tehát egy az egyben kimaradt a kiadványból. A *The Russian Enigma* végül csupán 1989-ben, angolul jelent meg teljes, csonkítatlan verzióban, kiegészítve a szerző két évvel későbbi *Sibérie, Terre de l'Exil et de l'Industrialisation* (Szibéria, a száműzetés és az iparosítás földje) című írásával. (A kilencedik fejezet már 1977-ben megjelent franciául is az 1968-as lázadások egyik ideológiai vezéralakja, a szituacionista filozófus, Guy Debord szerkesztésében.)

Ante Ciliga élete maga is kész regény – a huszadik századi Európa regénye. A szerző tulajdonképpen mindvégig saját életének reflexióit írta, de abban visszatükröződött a kor valóságának egy szelete: olyan szelet, amit ma jórészt már csak Ciliga emlékeiből ismerhetünk, és csak remélhetjük, hogy egyszer még feltárulnak a volt szovjet levéltáraknak azok a bugyrai, ahonnan pontosabb információkat kaphatunk. Ante Ciliga politikai tevékenysége tizenegynéhány évesen avval kezdődött, hogy isztriai szülővárosában az Osztrák–Magyar Monarchia fennhatósága ellen tüntetett, és élceket faragott Ferenc

József rovására. Életének utolsó éveiben pedig zágrábi otthonában keserű cikkeket írt mind Franjo Tudjman, mind Slobodan Milošević politikája ellen. A két időpont között nemcsak időrendi szempontból óriási a távolság: Ciliga átélt és átpolitizálta a huszadik századot.

Ciliga 1898-ban született a Pulától nem messze fekvő isztriai Šegotićben. Szülei horvát parasztemberek voltak, és apja is, nagyapja is keserűen gyűlölte mind a német ajkú Habsburg bürokratákat, mind pedig a közeli városok olasz származású polgárait, akik kezükben tartották a vidék kereskedelmét, és így a horvát parasztok megélhetését is. Az ifjú Ciliga öntudatos horvátként és öntudatos szlávként nevelkedett. A Balkán-háborúk élménye arról győzte meg, hogy a horvátok felszabadulása a teljes balkáni szlávok felszabadulásának függvénye kell, hogy legyen. Jugoszláv felfogású horvátá vált tehát, és ehhez az elképzeléshez tulajdonképpen élete végéig hű maradt, bár időközben nem egy – messzire vezető – ideológiai kitérőt tett. Horvát demokratáként a francia forradalomért lelkesedett, abban kereste az útmutatást saját nemzetének problémáira. Tizenöt éves korában – ekkor mosztári nagybátyjánál lakott – középiskolásként egy dolgozatot írt „Mosztár. Hercegovina kulturális központja” címen. „Igen – gúnyolódott az ifjú Ciliga –, Mosztár valóban a birodalom kulturális központja... hiszen négy laktanya veszi körül, jókora börtöne van, közepén imponáns bíróság ékeskedik, és számos iskolával dicsekedhet, amelyeknek tanárait sokkal jobban érdeklik annál a birodalmi osztrák–magyar kormány által osztogatott javadalmak és előjogok, hogysém hajlandóak lennének a tananyagban utat engedni a szabadgondolkodásnak és a nemzet érdekeit szem előtt tartó gondolatoknak.” Ekkor még egy boszniai képviselő közbenjárására elküldte ugyan a kicsapatást, de néhány hónappal később, már a szarajevói merénylet után mégis eltávolították az iskolából: Renan könyvét, a *Jézus életét* kölcsönözte diáktársainak – komoly bűn volt ez egy katolikus közösségben.

A háború alatt Ciliga szülőfalujának lakóit Morvaországba telepítették át. Ciliga Brnóban fejezte be tanulmányait. Itteni élményei hozzásegítették, hogy túllépjen kizárólagos nemzeti érdeklődésén: láthatta, hogy – dacára a nemzeti azonosságnak – milyen ellentétek feszülnek a gazdag csch gazdák és a szegény csch napszámosok között, és látta az „osztrák Manchester” a munkások sanyarú helyzetét. „Rádöbbentem, hogy valószínűleg a munkáskérdés fogja a kapitalizmus vesztét okozni” – emlékezett később brnói tapasztalataira. Itt találkozott először szociáldemokratákkal, majd nemsokára őt is utolérte a háború. Az 1917 októberében kirobant forradalom híre egy katonai kórházban érte: mint sokan másokat, őt is elsősorban a háború végét követelő bolsevik nyilatkozatok fogták meg a legjobban. A breszt-litovszki béke híre azonban kétségekkel töltötte el: „Azt kérdeztem magamtól, vajon Lenin nem adta-e fel az imperialista háborúval szembeni álláspontját azzal, hogy békét kötött a német és az osztrák imperializmussal, és minket, ausztriai szlávokat az osztrákok és a magyarok fennhatósága alatt hagyott.”

Horvátországba visszatérve Ciliga megkezdte tanulmányait a zágrábi egyetemen, és csatlakozott a Horvát Szocialista Párthoz, amelynek 1919 elején tartott konferenciáján ő volt a legradikálisabban baloldali és internacionalista résztvevő. Áprilisban pedig tagja lett az új, magát immár Jugoszlávia Szocialista Munkáspártjának nevező szervezetnek, amelyet a horvát, a boszniai és a szerb szocialisták balszárnya alakított. A párt kérte felvételét a Kominternbe. A radikális szerveződés azonnal magára vonta a rendőrség figyelmét, és Ciliganak menekülnie kellett hazájából. Franciaországba készült, hogy ott fejezze be egyetemi tanulmányait, ám Magyarországon kötött ki, ahol éppen a tanácskormány volt uralmon. Itt csatlakozott a jugoszláv internacionalista önkéntesekhez, de gyorsan kiábrándult Kun Béla „kompromisszumokat kereső” politikájából. Úgy látta, hogy a tanács hatalom kiegyezett a nagybirtokosokkal, és „egy olyan forradalom, amely hat hónap alatt sem nyúl hozzá a nagybirtokosok tulajdonához, nem forradalom többé, és bukásra van ítélve”. A hibákat jórészt a szociáldemokraták befolyásának tulajdonította, és a kommunistákhoz közeledett (Kunt nem tartotta annak). 1919 májusában visszatért Jugoszláviába, és Szlovéniában kapott illegális feladatokat. Ciliga – aki az új határoknak megfelelően hirtelen olasz állampolgár lett – részt vett az 1920-as olaszországi gyárfoglaló mozgalomban, és az Olasz Kommunista Párt (PCI) egyik alapítójának, a radikális elveket valló Amadeo Bordigának a híve lett. (Bordigát 1925–1926 folyamán a PCI „bolsevizálásával” megbízott Gramsci és Togliatti túrták ki a pártból. Hívei közül a legtöbben Franciaországba menekültek – és 1938-ban jórészt közülük kerültek ki Ciliga könyvének olvasói és kritikusi.) Ősszel letartóztatták; a telet a triezti börtönben töltötte – a cellában anarchistákkal barátkozott, és úgy látta, hogy Errico Malatesta lesz az olasz Lenin. Kiszabadulása után szülőfalujában fegyveres osztagot szervezett a fasiszta *squadristi* ellen, de az olasz hadsereg bevonulását menekülnie kellett. 1924-ig Bécsben, Prágában majd végül Zágrábban folytatta egyetemi tanulmányait. Prágában marxista kört szervezett – követői közé tartozott az 1952-ben kivégzett kommunista vezető, Rudolf Slánský is.

Jugoszláviába visszatérve egyre jelentősebb pozíciókat töltött be a kommunista párt vezetésében. 1923-ban a horvát, egy évvel később az összjugoszláv KP központi bizottságának a tagja lett. A zaklatott életű párton belül a fő törvonalak a nemzetiségi kérdés mentén húzódtak: a „jobboldal” korlátozott autonómiát követelt az egyes nemzetiségeknek, míg a „baloldaliak” úgy vélték, hogy majd a nemsokára bekövetkező kommunista forradalom fogja megoldani a nemzeti kérdést. Ciliga maga a Komintern elképzeléseit osztotta. A „világpártot” vezető Grigorij Zinovjev Jugoszláviát olyan soknemzetiségű

országok látta, ahol a szerb burzsoázia elnyomása alatt sínylődnek az elnyomott népek. Javaslatát az volt, hogy Horvátország, Montenegró és Szlovénia a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságból kiválva független köztársaságot hozzon létre.

1925 áprilisában Ciligát – olasz állampolgárságára hivatkozva – kiutasították Jugoszláviából, és átadták az olasz hatóságoknak. Itt – 1921-es tevékenysége miatt – börtönbe került, ahonnan egy amnesztia szabadította ki. Egy bécsi kitérő után, végül 1926 őszén Moszkvába utazott, hogy a Komintern jugoszláv kérdéseket képző iskolájának oktatója legyen. Itt kezdődik életének az a meghatározó korszaka, amelyről könyvében beszámol: az évtized, amelyet a „nagy hazugság országában” töltött.

Ciliga könyvében beszámol róla, hogy a Szovjetunióba érkezve mekkora megdöbbenéssel vette tudomásul a nyomort és az elmaradottságot, amely a „szocializmus hazáját” sújtotta. 1926-ban a NEP az utolsókat rúgta, kétmillió fölött volt a munkanélküliek száma. Őt, a „vörös professzort” mindez anyagilag nem érintette: a Komintern külföldi funkcionáriusai „lordokként éltek” a szűkölködő országban. Ciliga – aki 1924-ben a zágrábi egyetemen történelemből doktorált – a Nyugati Nemzetiségek Kommunista Egyetemén (KUNMZ) kapott katedrát, amely a Komintern alá tartozott, de Ciliga nem sokra tartotta a „világpártot”. 1926 decemberében részt vett a Komintern kibővített Végrehajtó Bizottságának 6. ülésén. Ez volt talán az utolsó olyan központi esemény, ahol Sztálint még támadni lehetett. Ezt tette Bordiga, aki – a német Ruth Fischerral együtt – elutasította a KI új egységfront-politikáját, és leszögezte, hogy a baloldali frakciók „az opportunizmussal szembeni védelem eszközeiként” jöttek létre. Felszólalt Trockij, Kamenyev és Zinovjev is (az utóbbitől ekkorra már Buharin vette át a KI vezetését), akik a pártban jelentkező „jobboldali elhajlás” veszélyeire figyelmeztettek. Ciliga figyelemmel követte a vitákat, és igyekezett minél többet érintkezni a szovjet munkásokkal. A párton belüli ellenzéki vélemények elnyomásából, a vitákból, vagy azoknak a munkásoknak a panaszaiból, akik kénytelenek voltak illegális röplapban tiltakozni a munkahelyükön tapasztalt visszasszágok miatt, Ciliga – aki addig saját bevallása szerint nem kételkedett a szovjet politika irányvonalában – igen pesszimista következtetésre jutott: „...megtorpant a szocialista fejlődés, a forradalom meghalt, és minden elveszett” – írta később, 1938-ban. A trockista ellenzékhez közeledett, és 1929-ben formálisan is csatlakozott a Baloldali Ellenzékhez. Követte ebben nem egy jugoszláv elvtársa, és együtt hozták létre a JKP baloldali frakcióját, amely immár elutasította az „elnyomott népek nacionalizmusát”. „A nemzeti kérdés tekintetében súlyos dilemmával kellett szembesülnünk: szocialista forradalomra, vagy pedig nemzeti forradalomra van szükség Jugoszláviában? A baloldali frakció korábban úgy vélekedett, hogy a nemzeti problémákat ki kell aknáznunk a forradalom érdekében. Ám ennek következtében a kommunista párt és a munkásmozgalom az elnyomott jugoszláv népek burzsoá nacionalizmusának szolgálatába szegődött.”

Ciliga és jugoszláv elvtársai egy kb. húszfős illegális trockista kört szerveztek – ennek tagja volt Pelegeja Gyenyiszov-Beluszov, Tito első felesége is, aki 1934-es letartóztatása után tűnt el valahol a GULAG-ban. A csoport ténykedése nem sokáig maradt titokban a hatóságok előtt. A vizsgálat után Ciligát kizárták a pártból, de – talán hogy megvásárolják az ismert kommunista – Kirov munkát ajánlott neki a leningrádi kommunista egyetemen. Ciliga azonban továbbra sem volt hajlandó szemét behunyva kiszolgáltatni a hatalmat. Elítélte az erőltetett kollektivizálást (amely, úgy látta, megismétli Kun 1919-ben elkövetett hibáit). „Azok, akik be akarnak lépni a kolhozba, álljanak balra! Akik inkább Szibériába mennének, jobbra álljanak!” – karikírozta a pasztorok „önkéntes” csatlakozásának aktusát.

A trockista kör szétverése után Ciliga meglehetősen elszigetelődött. Leningrádban nemigen talált társakra: egyetemi tanítványai a szovjetrendszer kivételezettjei voltak, akik a legkevésbé sem osztották nézeteit, és elborzadtak volna, ha professzoruk a bürokrácia szétverésének szükségességéről beszél nekik. Ráadásul egyre inkább kétségei támadtak a Baloldali Ellenzék és Trockij céljaival kapcsolatban is. 1930-ban már úgy látta, hogy Sztálin lényegében az ellenzék programját valósítja meg, legfeljebb brutálisabb eszközökkel. Ő maga egyre inkább a munkások közötti agitációt tartotta fontosabbnak a teoretikus vitákkal szemben. Hamarosan, 1930 májusában letartóztatták, mikor éppen egy illegális találkozára utazott.

A GPU leningrádi börtönében, a szörnyű körülmények között Ciliga meghökkenve fedezte fel, hogy „a börtön ma az egyetlen hely Szovjet-Oroszországban, ahol az emberek még többé-kevésbé nyíltan beszélhetnek egymással”. Novemberben pedig, mikor átszállították a verkhnye-uralszki elkülönítőtáborba, ez a meggyőződése csak tovább erősödött. A Szovjetunióból kiábrándult veterán kommunista itt találta meg az utolsó helyet, „ahol még nyíltan lehetett beszélni”. A táborban 250 fogoly volt, 180 kommunista és 70 anarchista. A különféle politikai frakciók kéziratok újságokat adtak ki, vitákat rendeztek egymással, és komoly frakcióharokot vívtak a tábor légüres terében. „A többség trockista volt, és rendszeresen hozzájutottak különféle Trockij-anyagokhoz és körlevelekhez. Voltak itt menseviek, baloldali eszerek, 16 decista és a Mjasznyikov-féle Munkáscsoport három partizánja – egy igazi illegális orosz parlament” – emlékezett később Ciliga. Mindennek azonban a Szovjetunió politikai életére – a világproletariátusról nem is beszélve – már vajmi kevés hatása volt...

A táborban jórészt különféle értelmiségiek éltek, a munkások aránya Ciliga számításai szerint mintegy 15%-os volt. A szlávok – ideértve természetesen az oroszokat is – csupán a kommunista foglyok 30%-

át adták, sok volt viszont a zsidó (43%) és a kaukázusi (főleg grúz és örmény) bebörtönzött. Ciliga úgy találta, hogy az oroszok – és egyben a munkások – aránya nagyobb az anarchisták és a radikális baloldali frakciók között. míg a trockisták soraiban főleg ukrainai és beloruszjai zsidó értelmiségiek tömörültek. Ki nem mondva ugyan, de Ciliga mintha azt éreztetné, hogy ez utóbbiak meglehetősen idegenek voltak a szláv munkásoktól – sajnos nem tagadható, hogy Ciliga érvelésében időnként feltűnik egyfajta enyhe antiszemitizmus, vagy legalábbis gyanakvás a zsidó származásúakkal szemben. Sok fogoly pedig – és egyébként köztük is jelentős volt az oroszok aránya – egyenesen a „kerítés túlsó oldaláról”, vagyis a GPU és belügyi apparátus soraiból került a tábor lakói közé.

Ciliga könyvének messze legérdekesebb részei az elkülönítőben folytatott vitákkal foglalkoznak, az ott körvonalazódó nézeteket jelenítik meg. Az összes olyan baloldali irányzat megtalálható volt itt, amely valaha is azzal az igénnyel lépett fel, hogy alternatívát – mégpedig kommunista alternatívát – jelenthessen Sztálin rendszerével szemben. Az eredeti, 1938-as kiadásból kimaradt kilencedik fejezet teljes egészében ezzel foglalkozik. Bemutatja azokat a körülményeket, amelyek közé a munkások és parasztok egyre növekvő, a hatalom által kriminalizált tömegei kerültek – de az ellenállás lehetséges (bár Ciliga által soha nem túlértékelt) formái is. Éppen ilyen fontos azonban annak az intellektuális változásnak a nyomon követése is, amelyen a szerző keresztülmélt a táborban folytatott hosszadalmas viták hatására. A Szovjetunióba még meggyőződéses bolsevikként érkezett; ám a valósággal szembesülve hamar rádöbbsent, hogy a dolgok igazán rosszul mennek. Ez vitte a trockista ellenzék soraiba, ám a táborba kerülve egyre jobban meggyőződött róla, hogy – mint az már korábban is sejtette – „a trockisták nemigen különböztek a sztálinista bürokratáktól: egyszerűen csak udvariasabbak és emberibbnek voltak – de ez minden.” Véleménye szerint a trockisták legfőbb törekvése csupán a sztálini vezetés leváltása volt, hogy azután ők „csinálhassák a sztálinizmust” – jobban, hatékonyabban, mint Sztálin és elvtársai.

A táborban vitatkozó frakciók közül Ciliga az egykori Munkásellenzék tagjaihoz húzott, és közülük is a legradikálisabb csoporthoz, amely Gavril Mjasznyikov Munkáscsoportjának híveiből állt. Ebben a körben pedig már erősen vitatták Lenin szerepét is, holott az ő személye nem csak a sztálinisták, de a trockisták szemében is sérthetetlennek számított. Persze Lenin valóságos tevékenységéhez sem a sztálinisták, sem a trockisták által kifarragott Lenin-idolnak nem sok köze volt; a trockisták „nem a tényekkel rombolták a sztálinista Lenin-mítoszt, hanem egy másik mítoszt állítottak vele szembe” – vélekedett Ciliga. Az egykori Demokratikus Centralisták (decisták) úgy értékelték, hogy kezdetben Lenin – az *Állam és forradalom*ban kijelölt – helyes úton haladt, ám 1917 októbere után egyre inkább eltért saját korábbi elveitől. Végül a már említett mjasznyikovisták úgy látták, hogy „a forradalom kispolgári struktúrája kezdettől fogva erősebbnek bizonyult, mint a proletár struktúra. A leninizmust nemcsak az államkapitalizmus, de a proletárdiktatúra szempontjából is revízió alá kell venni.” Vlagyimir Szmimov, az egykori demokratikus centralista, aki a táborban csatlakozott a mjasznyikovistákhoz, így fogalmazott: „Sohasem volt sem proletárforradalom, sem proletárdiktatúra Oroszországban. Egyszerűen egy »népi forradalom« volt lentről, és egy diktatúra felülről. Lenin sohasem volt a proletariátus ideológusa. Az elejétől a végéig az értelmiség ideológusa volt.” Szmimov – és nyomában Ciliga – arra a következtetésre jutott, hogy a Szovjetunióban egy új társadalmi forma, az államkapitalizmus alakult ki, amely rokonságot mutat – bár nem azonos – a kemáli Törökország, vagy éppen a fasiszta Olaszország, a náci Németország és a hooveri-roosevelti Egyesült Államok berendezkedésével. Ciliga nem a mindennapok szintjén vont párhuzamot ezek között az országok között, hanem azt igyekezett bizonyítani, hogy strukturálisan azonos utat követnek. Nem az állami terror fokozását vagy a népirtást tette meg a legfontosabb közös nevezőnek; számára sokkal fontosabb volt a tulajdon, a tőke és az állam viszonyának átalakulása, amelyben – véleménye szerint – az egyedi tőkést mindinkább az állam, vagy a kvázi-állami monopólium váltja fel. Nem a tőkésék vagy az állam irányítják a gazdaságot, hanem maga a tőkeviszony kényszeríti ki a gazdasági és a politikai hatalom újfajta, centralista szimbiozistát. Az államkapitalista rendszert a monopolkapitalizmus továbbfejlődéséből és az erőltetett modernizálás szükségességéből vezette le – és csupán reménykedett abban, hogy ez lesz a kapitalizmus utolsó fázisa. Hogy pusztító lesz, abban nem kételkedett.

Ciliga a táborban a mjasznyikovista-decista *Militáns Bolsevik* című, havonta, három kéziratos példányban megjelenő illegális lap „szerkesztője” lett. Könyvében páratlanul izgalmas vitákról, eszmei összecsapásokról számol be: mintha az elkülönítőtábor zárt világában minden nézet, minden ideológia sokkal dúsabban burjánzott volna, mint a „szabad világban” valaha is. Zaklatott, lézas vitákban teltek a napok, mintha csak a foglyok így kompenzálták volna szabadságuk elvesztését. Nem volt hiány a legfantasztikusabb világmegváltó elképzelésekben, és a forradalom történetének minden egyes eseményét, minden fontosabb résztvevőjét és irányzatát újra meg újra átértékelték. Persze az is igaz, hogy a verhonyalszki izolátor még nem maga az igazi, a rettegett GULAG volt – a körülmények inkább spártaiak, mint életveszélyesek voltak, az éghajlat rideg, de nem halálos, a munka pedig nehéz volt ugyan, de nem elviselhetetlen. Idő is, energia is jutott hát a vitákra. A foglyok pedig legfeljebb csak sejtették, hogy előbb-utóbb vége szakad ennek a kétes idillnek is, és a legtöbben örökre eltűnnek majd a Szolovki-szigetek vagy Kolima táboróriáisaiban.

Ciliga szerencsésnek bizonyult. 1933 májusában elhagyhatta a tábort, és három évre Szibériába deportálták. Ott azonban már nem tábori körülmények között élt, előbb közgazdászként dolgozott egy szövetkezetben, majd egy erdészeti vállalat könyvelését vezette. Végül 1935 decemberében olasz állampolgárságát kihasználva sikerült elhagynia a Szovjetuniót – bár az utolsó pillanatig nem lehetett biztos benne, hogy valóban kiengedik-e az országból.

Így ért véget Ciliga odisszeája a „nagy hazugság országában”. A szerző élete azonban továbbra is igencsak hányatott maradt. Lengyelországon át Párizsba érkezett, ahol előbb Trockij lapjában, a *Bulleteny oppozicii*-ban publikálta elményeit, amelyek majd könyve alapját adták, és Trockij létre is hozott vezetésével egy „Ciliga-bizottságot” a szovjet politikai foglyok védelmére. Ám hamar nézeteltérésekre került sor Ciliga és az „Öreg” – ahogy hívei Trockijt nevezték – között. Ciliga ugyanis nem csupán a bebörtönzött trockistákért, hanem az eszerekért, az anarchistákért, a mensevikékért stb. is szót emelt. Végül Trockij szabályosan kiátkozta Ciligát, mikor az egy cikket jelentett meg a mensevik *Szocializációsvesztyikben*. Ciliga „még az elkülönítőtáborban is az maradt, ami mindig is volt: egy idealista, egzaltált demokrata, aki előbb sztálinista, majd antisztálinista lett, de igazán marxistává soha sem tudott fejlődni” – summázta Trockij 1936-ban, jóllehet még saját fia és legfontosabb munkatársa, Lev Szedov sem értett egyet sarkított véleményével.

Ciligára még kacskaringós ideológiai pálya várt; egy ideig a francia anarcho-szindikalisták lapjának szerkesztője volt, majd 1939-ben egy vitakörhöz csatlakozott, amelyben Ruth Fischer és Arkagyij Maslow – Németország Kommunista Pártjának egykori, balosságuk miatt leváltott vezetői – és a baloldali mensevik Vera Alekszandrova mellett ott találta Gavril Mjasznyikovot is, ezt a „vulkáni energiájú, zseniális autodidaktát”, aki ekkor éppen „szovjet nacionalistaként” a finn háborúért lelkesedett, és aki később, 1945-ben levélben fordult Sztálinhoz, hadd térhessen haza. Sztálin különreplőt küldött érte Párizsba – ez volt az utolsó hír Mjasznyikovról... Ciliga Keynest és Spenglert tanulmányozta, majd Európát beutazva hazatért Horvátországba. Itt azonban hamarosan az usztasák fogságába került – saját véleménye szerint a titóisták árulták be. Cellájában felkereste Ante Pavelić, az usztasák vezére. Hogy miről beszéltek, nem tudni, de mindenestre Ciligát másnap halálra ítélték, majd az ítélet végrehajtását elhalasztva 1942 júniusában a hírhedt jasenovaci koncentrációs táborba szállították. Innen fél év múlva szabadult – Ciliga ugyanis afféle „anglofil politikus” hírében állott, és Sztálingrád után az usztasa vezetés egyes körői – többek között maga Pavelić – már igyekeztek némileg lazítani az országot a német náciuk szekeréhez rögzítő csomókat.

Szabadulása után egy ideig usztasa lapoknak is dolgozott – bár igaz, csak mérsékeltbb, inkább a katolikus egyház befolyása alatt álló értelmiségi kiadványoknak. Cikkeiben többnyire orosz emlékeit – vagyis könyvének anyagát – veszte ki újra meg újra. Az usztasa időkben tanúsított, elvtelen, de mindent egybevetve nem különösebben kártékony viselkedése talán nem jelentett volna számára túl nagy problémát Tito hatalomra kerülésekor, viszont kommunista múltja életveszélyessé vált. Elmenekült hát az országból, Párizsban és Rómában élt, bár titokban többször hazalátogatott, és néhányszor alig kerülte el, hogy a jugoszláv rendőrség letartóztassa. Emigráns horvát nacionalista körökben mozgott, de mindvégig ragaszkodott egyfajta szociáldemokrata nézőponthoz. Több könyvet is publikált a jugoszláv kérdéstről, és hangvétele egyre inkább szerbellenessé vált. De mindez már egy másik, szomorú történet.

A hatvanas évek végének baloldali reneszánszában újra felfedezték könyvét, és Ciliga neve végül is nem ellentmondásos horvát nacionalistaként vált többé-kevésbé ismertté, hanem a *The Russian Enigma* írójaként, aki életének egy korszakában képes volt felülemelkedni nemzeti kötődésein, előítéletein, és a munkásmozgalom történetének egy olyan szeletéről írt izgalmas és hitelesnek tekinthető beszámolót, amiről nélküle szinte semmit sem tudnánk. Barátja, Ivo Vučićević így búcsúzott tőle nekrológiájában: „Ciliga hitt abban, hogy ha nem írhatná meg az igazságot, akkor egyáltalán nem lenne képes az írásra.” Életútja pedig azt példázza, milyen sokrétű is lehet ez az „igazság”...

Konok Péter